

Омурзакова У.Т., Жеенбекова А.
**“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АЙРЫМ КӨӨНӨРГӨН СӨЗДӨРДҮН
КОЛДОНУЛУШУ (С.Каралаевдин варианты боюнча)**
Омурзакова У.Т. Жеенбекова А.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ УСТАРЕВШИХ СЛОВ В ЭТОМ ЭПОСЕ
"МАНАС" (по варианту С.Каралаева)
Omurzakova U.T., Jeenbekova A.
THE USE OF SOME OBSOLETE WORDS IN THIS EPIC "MANAS"
(according TO S.Karalaev's version)

УДК 81`367.625

Аннотация. “Манас” эпосунда кыргыз элинин үрп-адаты, салты, байыркы турмушу, элинин эркиндиги үчүн согуштук эпизоддор баяндалат. Макалада кыргыз элинин өткөн турмушунда колдонулган, бирок азыркы кыргыз тилинде колдонулбай калган көөнө сөздөр жөнүндө сөз болот. Кыргыз элинин өткөн турмушу, жашиоосу, ишеним-каалоолору, үрп-адат, салт-санаалары, кубаныч-кайгысы, башка элдер менен карым-катнашы алардын ошол учурда колдонгон, азыр эскирген сөздөрүнөн даана байкалат. Ар бир эскирген сөздүн айланасында бир топ кеп курууга болот. Элдик оозеки чыгармачылыкта да көөнөргөн сөздөр көп кездешет. Элдин өткөн турмушун чагылдырган элдик оозеки чыгармаларда, анын ичинде “Манас” эпосунда эскирген сөздөр көп. Алардын ар биринин маанисин көрсөтүп, кыргыз тилинде, кепте колдонулбай калганын мисалдар менен бергенге аракет кылдык. Эпостогу сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү азыркы кыргыз тилиндеги түшүндүрмө сөздүктөрдөн алынды. Тилчи окумуштуулардын ушул багытта изилдеген эмгектеринен мисалдар келтирилди.

Түйүндүү сөздөр: Көөнө сөз, тарыхый сөз, тил, архаизм, историзм, чалма, миң калаба, бадирек, чокмор, түмөн, кынжы, батман, добулбас, абайы, бажы, бесир, элдик чыгармалар ж.б.

Аннотация. В эпосе "Манас" рассказывается об обычаях, традициях, древней жизни кыргызского народа, эпизодах борьбы за свободу своего народа. В статье речь пойдет о словах, которые использовались в прошлой жизни кыргызского народа, но не используются в современном кыргызском языке. Прошлое кыргызского народа, его жизнь, верования, обычаи, традиции, радости и печали, взаимоотношения с другими народами отчетливо прослеживаются в словах, которые они употребляли в то время, а ныне устарели. Вокруг каждого устаревшего слова можно построить кучу разговоров. В устном народном творчестве также часто встречаются ненормативная лексика. В устных народных произведениях, отражающих прошлое народа, в том числе в эпосе “Манас”, много устаревших слов. Мы постарались показать значение каждого из них и привести примеры того, что не используется в кыргызском языке, в речи. Толкования слов эпоса в современном кыргызском языке.

Узловые слова: Устаревшие слова, историческое слово, язык, архаизм, историзм, чалма, миң калаба, бадирек, чокмор, түмөн, кынжы, батман, добулбас, абайы, бажы, бесир, народные произведения и т.

Annotation. The epic ‘Manas’ narrates about customs, traditions, ancient life of the Kyrgyz people, episodes of fight for freedom of their people. The article will focus on words that were used in the past life of the Kyrgyz people, but are not used in modern Kyrgyz language. The past of the Kyrgyz people, their life, beliefs, customs, traditions, joys and sorrows, relationships with other nations can be clearly noticed from words that they used at that time but now outdated. A lot of conversations can be built around each obsolete word. There are many obsolete words in oral folk works which reflecting the past life of people, including the epic ‘Manas’, have a lot of outdated words. We have tried to show the meaning of each of them and give examples of what is

not used in Kyrgyz speech. The explanation of words in the epic were taken from modern Kyrgyz dictionary and given examples from the research works of linguistics.

Key words: *obsolete words, history words, sins, archaisms, historicisms, turban, min Kolobok, Bader, Chokmor, tumon, order, BATM, oblas, wallpaper, Bash, besir, etc. the product of the national year.*

Элдин коомдук, коомдук саясий, маданий жана экономикалык турмушундагы өзгөрүүлөр тилдин өнүгүшүнө өзүнүн таасири тийгизери белгилүү. Ал өзгөчө лексикадан айкын көрүнөт. Тактап айтканда, адамдардын турмушунда жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн тилдин лексикалык жаңы сөздөр менен тынымсыз толуктала берет. Ошол эле учурда эскирген түшүнүктөрдү, колдонуудан чыгып калган нерселерди белгилеген сөздөр тилдин сөздүк составынан чыга баштайт.

Демек, коомдун өнүгүшү, бир жагынан, тилдин өнүгүшүнө, алып келсе, экинчи жагынан тилде бир кездерде кеңири колдонулуп жүргөн сөздөрдүн пассивге айланышын, акырындап олтуруп, колдонуудан биротоло чыгып калышын шарттап турат. Ал эми тилди мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөрдүн колдонуудан чыгып калуу себептери бирдей эмес. Айталы, тилибизде бир кездерде активдүү колдонулуп жүргөн кээ бир сөздөр коомдук өнүгүүнүн башка бир шартында колдонуудан чыгып калат, анткени алар белгилеген нерселердин, түшүнүктөрдүн өздөрү колдонуудан чыгып калган болот. Демек, мында түшүнүктүн эскириши менен аны белгилен сөздөр көөнөрүп колдонулбай калат.

Ал эми башка бир кырдаалда түшүнүк ошол бойдон калып, анын туюнткан сөздөрдүн маанилеш башка сөз басат да, мурдагы сөздөр колдонулуудан чыгып калат. Демек, мында нерсе, түшүнүк көөнөрбөстөн, анын аты гана эскирип өзүнүн ордун синонимге бошотуп берген болот.

Ошентип, көөнөргөн сөздөрдүн жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө – тилде чыгып калуу шартына кепте колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө – карай тарыхый сөздөр (историмздер) жана архаизмдер деп каралып келет.

Мисалга алсак, коомдун социалдык өзгөчөлүгүнө жараша историзмдер: бай-манап, жалчы, батрак, бий ж.б.; Падышачылык Россиянын колониялык башкаруучулук саясатына байланышкан историзмдер: жарым паша, кызыл чок, оезной, күүнадыр, көпөс ж.б.; ошол кездеги турмуш-тиричиликке байланышкан историзмдер: соку, сок билек, малаташ, ыштык.

Архаизмдердин эскириши көбүнчө лингвистикалык факторлорго байланыштуу, башкача айтканда, тилден тигил же бул сөздүн чыгып калышы ал сөз аркылуу туюнтулган кандайдыр бир түшүнүктүн эскириши менен шартталбастан, синоним, полисемия, варианттуулук сыяктуу тилдик көрүнүштөр менен байланышат. Тактап айтканда, тилде синоним болгон сөздөр бири-бирине абсолюттуу дал келсе, алардын ичинен бирөө гана калып, калганы колдонуудан чыгып калат [8].

Көөнөргөн сөздөрдү акын-жазуучулар өздөрүнүн чыгармаларында стилдик максатта чыгарманын көркөмдүк сапатын арттыруу үчүн колдонушат. Мындайда чыгармага ылайык сөздөрдү пайдалануу менен ошол учурдагы турмушту ишенимдүү көрсөтүү болуп эсептелет. Автор өзүнүн чыгармаларында бүгүнкү күндү эмес, ошол учурдагы үрп-адатты, салтты, элдин социалдык абалын көрсөтүү үчүн көөнөргөн сөздөрдү пайдаланбай коюшу мүмкүн эмес. Автордук чыгармаларда гана эмес элдик оозеки чыгармачылыкта да көөнөргөн сөздөр көп кездешет. Себеби элдик оозеки чыгармалардын дээрлик бардыгы элдин өткөн турмушун чагылдырган чыгармалар.

Мисалы, кыргыз элинин өткөн кылымдардагы турмушу жөнүндөгү монументалдуу эстелиги, анын өмүр жолу жөнүндөгү өзүнчө бир энциклопедиясы болгон «Манас» эпосунан ар кандай титулдарды, согуштук курал-жарактарды, кийимдердин, буюмдардын аттарын, коомдук түзүлүшкө байланыштуу түшүнүктөрдү жана мифологиялык, диний түшүнүктөрдү жана башкаларды билдирген төмөндөгү историзм сөздөрдү көрсөтүүгө болот:

Балтачаны камданып,
Кылычы кыйла учтуусу
Айзасы артык курчтуусу,

Чалма уруучу балбаны
Эчен түрдүү жандары [6].

Мында **чалма** деген сөз душманды, каршылашты жыгуу үчүн колго түшүрүү үчүн жасалган *жоон эшилген жип* деген маанини түшүндүрөт. Ал азыркы кыргыз тилинде *аркан* деп аталат [5]. **Чалма** сөзү аркан маанисинде колдонулбай калган. Анын ордуна кепте аркан сөзү көп кездешет. Чалма сөзүнүн диний сөздөрдүн катарына кирген *баш кийим* маанисинде колдонулуп калганын байкоого болот.

Эчен балбан күчтүүлөр
Баатыр Манас көк жалды:
Байламак турмак **бадирек**?
Өздөрү чогуу кырылып,
Улугу келип шашты эми [6].

Мында бадирек сөзү *кара ниет, бузук* деген мааниде колдонулду. Айрым учурда бул сөз тескерисинче *эр жүрөк, кайраттуу, жалтанбаган, баатыр* деген мааниде колдонулат [5]. Муну эпостогу төмөнкү саптардан көрүүгө болот.

Ары балбан ары шер,
Адамда болбойт мындай шер,
Билеги жоон, таш жүрөк
Бир мүчөлүү **бадирек**
Кайраты бийик, заары күч[6].

Көрүнүп тургандай, **бадирек** сөзү контексттик мааниге ээ болуп, адамдын кулк-мүнөзүн бир учурда оң мааниде көрсөтсө, башка учурда терс мааниде көрсөтүп жатат. Бирок азыркы кыргыз тилинде ушул маанилеринде колдонулбай калган.

Кызматкерин кыйратып,
Топурак – Сөксөөл жолунан
Тозоку Жолой колунан
Миң калаба бир салып,
Миң төөнүн чайын бир алды [6].

Бул саптардагы **миң калаба** сөзү *артыкчылык, көп* деген маанини туюндуруп жатат [5]. Байкалып тургандай, миң калаба сөзү ушул маанисинде колдонулбай калган. Кыргыз тилинде анын ордуна *артык, көп, мол* синонимдери активдешкен.

Эсенкандын алдынан
Келдик эле көп аскер,
Кызыкты кыйын салдырып,
Кыйла **түмөн**, көп балбан
Бир бурутка алдырып [6].

Бул саптарда түмөн деген көөнөргөн сөздүн мааниси көптүктү (*аскер, эл, мал жана башкалар*) туюндуруучу сан эсебинде *теңсиз* деген мааниде колдонулду [5]. Түмөн сөзү кайсы бир учурларда эсктирип колдонулушу чектелгени менен бүгүнкү күндө ушул эле маанисинде колдонулуп жатканын байкоого болот. Мисалы, *Түркүн-түмөн гүл кармап, ар ой басып бара жатат (оозеки кепте)*. Көпчүлүк учурда түркүн деген сөздү жандай кош сөз түрүндө көп колдонулат. Эскирген сөздөр кайсы бир учурда, кайсы бир кырдаал-себептен улам, тилибизге кайрадан жаңы сөз болуп келип колдонулуп калышы толук мүмкүн. Мындай сөздөр бир канча: *ажо, датка, дарс, танакис, сынак, мүдүр, чөлкөм ж.б.*

Башкасынан айла жок
Чокмор менен урушуп,
Кайчы кулак каман алп
Канкоруңа жетерде [6].

Чокмор сөзүнө түшүндүрмө бере турган болсок, атчан жөө салгылашууда колдонулуучу жоокердик *курал* [5]. Ал бир учуна муштумдай катуу жыгач же металл бекитилген кыска союл. Чокморду табылгы, ыргай, түз арча, жаңгак сыяктуу катуу жыгачардан жасашкан. Ушул маанисинде кепте колдонулбайт.

Бет алган аман калбаган
Беттеп бенде барбаган:

“Кылыч тиет окус” – деп
Кынжы менен байланган,
Балбан экен, эр экен [6].

Мындагы **кынжы** сөзүнүн мааниси: каппас үчүн иттин мойнуна байлаган *эки калакчаны* түшүндүрөт [5]. Балбандын жанына адам беттеп барууга чочулаган адамды сүрөттөдө колдонулду. **Кынжы** сөзү да ушул маанисинде колдонулбай эскирген сөздөрдүн катарына өткөн.

Жети миң дөө өлтүрүп,
Мен дагы кан жыттанган эр элем,
Сегиз **батман** буудай жеп,
Дан жыттанган уул элем [6].

Батман сөзү алты пуддан, он эки пудга чейинки өлчөмдөгү *оордук чен* [5]. Бул сөз дагы азыркы күндө көп колдонулбай көөнө сөздөрдүн катарында калууда.

Торучаардан айрылып,
Добулбас бекем кагылып,
Кайнап жаткан көп улук
Тыргооту тыйпыл чогулуп [6].

Мында берилген добулбас – *согушта урулуучу барабан* [5]. Ушул маанисинде кепте колдонулбай, эскирген сөзгө өткөн.

Эпосто изилдене турган эскирген сөздөр жана башка изилдене элек тилдик каражаттар өтө көп кездешет; *көмүркөй – устанын аспаптары, майда-чүйдө буюмдары салына турган санды; дилде – беи сомдук наркы бар алтын тыйын; баткал – тоолуу жердеги ойдуң, айылдын боз үйлөрүн тигүүгө ыңгайлуу жер; алман – түтүн башынан алына турган салык; жагал- калмактардын улуктарын өзгөчөлөнтүп турган сырт кийим; кыл мүчө – мүчөсү келишкен абдан келишимдүү; макшар – кыямат кайымдан кийинки сурак болоордогу эл чогула турган жай; карсак – түлкү, кээде бөрү сыяктуу жойлоп жүрүүчү жырткыч айбандардын аты ж.б.* [5,6].

Тилчи М.Р.Шакирова “К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» колдонулушу чектелген лексиканы изилдеп жатып, эскирген сөздөрдү да көп колдонула бербеген сөз катмарларына кошот. Сөздүктөгү бир топ историзмдер *ист.* деп атайы белгиленип берилгендигин, архаизмдер *уст.* деп эскирген сөздөр катарында каралгандыгын айтат. Мисалдардын көпчүлүгү фольклордон, анын ичинен “Манас” эпосунан экендигин белгилейт: **Бажы** – *ист.* Экинчи маанисинде «*налог со скота; кыймылдаган малындан бажыны бачым бергин фольк. с живого (букв. щевелящегося) скота твоего налог немедленно отдай.* (Юд., 93-б). **Бесир** сөзү *писарь, волостный писарь (писарь волостного управления; должность эту в северной Киргизии обычно занимал русский)* деп которулган жана фольклордон **калемдери жорголон, мырза, молдо, бесирдин** деген мисал келтирилип, орус тилине *писцы грамотеи, писаря строчат своими перьями (букв. их перья бегают иноходью)* деп которулган (Юд., 130-бет). Сөздүктөгү **абайы** же **абай фольк. 1. сорт дорогой материи (на одежду не идет), абай менен үпчүлөп** сделав завязки из материи абай; **абайы көпчүк** подстилка на седло из материи абайы. **2. узорная попона (на лошадь или верблюда): абай үртүк жаптырган** или **абай менен жаптырган** он покрыл (коня) дорогой попоной (18-б.) деп которулуп берилген. Автор туура белгилеп көрсөтүп, фольклордо айтылып, бул сөз (**абайы, абай**) «Манас» эпосунда абдан көп жолугат. Күндөлүк турмушта азыр колдонулбайт, азыр *абай* же *абайы* деген кымбат баалуу кездеме да жок. Демек, бул сөздүн колдонулушу чектелген гана эмес, эскирген сөз болуп, пайдалануудан чыгып калган [10].

М.Р.Шакированын “К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» фольклордук материалдардын берилиши”, “Кыргыз тили илиминде кесиптик лексиканын изилдениши” деген макалаларында да эскирген сөздөр бир топ иликтөөгө алыныт. Алардын көпчүлүгү “Манас” эпосунан алынгандыгы көрсөтүлөт [10, 11].

Жыйынтыктоо

Жогоруда “Манас” эпосундагы (Саякбай Каралаевдин варианты боюнча) айрым гана көөнө сөздөрдүн маанисин ачып берүүгө аракет жасадык. Эпостон мындай сөздөрдү өтө көп кездештирүүгө болот. “Манас” эпосу кыргыз элинин басып өткөн жолун чагылдырган эпикалык чыгарма экендиги баарыбызга маалым. Эпостогу колдонулган архаизмдер жана изморизмдер анын тарыхыйлуугун далилдеп туруу менен биргеликте, көркөмдүүлүгүн арттырат. Кыргыз элинин өткөн турмушун, жашоосун, ишеним-каалоолорун, үрп-адат, салт-санааларын, кубаныч-кайгысын, башка элдер менен карым-катнашын алардын ошол учурда колдонгон, азыр эскирген сөздөрүнөн даана билүүгө болот. Ар бир эскирген сөздүн айланасында бир топ кеп курууга болот. “Манас” эпосундагы сөздөргө кийинки тилдик талдоо-изилдөөлөрүбүздө дагы сөз кылмакчыбыз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин лексикологиясы. –Бишкек, 2024-ж.
2. Абдылдаев Э. Азыркы кыргыз тили. – Б., 1998
3. Давлетов С. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: пед. училища үчүн / С.Давлетов, Ж.Мукамбаев, С.Турусбеков. - Фрунзе, 1968. - 1 бөлүм. - 268 б.
4. Касымбеков Т. Сынган кылыч. –Бишкек, 1998, 709 б.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред. Э. Абдулдаев, Д. Исаев. - Фрунзе: Мектеп 1969. - 776 б.
6. “Манас” С.Каралаев варианты. Түзгөндөр А.Жайнакова, А.Акматалиев, М.Көлбаева.
7. Мамытов Ж. Көркөм чыгармадагы эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвистикасы [Текст]: филол. илимдеринин докт. ... дис. автореф. - Бишкек, 2002. - 58 б.
8. Сапарбаев К. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1997. - 325 б.
9. Усубалиев Б.Ш. Ахмет Гүнгөр. Ооруга байланыштуу тергөөлөр. Тил тагдыры – эл тагдыры. - Бишкек, 2003. - 60-75 б.
10. М.Р.Шакирова “К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» (1965) колдонулушу чектелген лексика. [Текст]: филол. илимдеринин канд. ... дис. автореф. –Б, 2013.
11. М.Р.Шакирова К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» фольклордук материалдардын берилиши. [Макала]/ ЖАМУнун жарчысы. –Жалал-Абад – Бишкек, 2006. -109-113-бб.
12. Чернышева И.И. Устаревшая лексика в современной газете [Текст] / И.И.Чернышева // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10: Журналистика. - 1988. - № 3. -С. 39-45.
13. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М.: Сов. энцикл., 1965. - 973 б.